

ПОЛІТИЧНА СПАДЩИНА СТЕФАНА СТАМБОЛОВА У БОЛГАРСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ (1895–1915)

Д. В. Миколенко

Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у болгарсько-російських відносинах (1895–1915). Автор займається виявленням і визначенням впливу такого явища, як політична спадщина Стамболова на розвиток російсько-болгарських відносин у 1895–1915 рр. Дослідник приходить до висновку, що партії країни використовували її у боротьбі за владу. Представники Народно-ліберальної «стамболовістської» партії інколи по-різному трактували ідеї і практики Стамболова щодо розвитку взаємовідносин із Санкт-Петербургом.

Ключові слова: політична спадщина Стамболова; російсько-болгарські відносини; Народно-ліберальна партія; «стамболовісти».

Миколенко Д. В. Политическое наследие Стефана Стамболова в болгаро-росийских отношениях (1895–1915). Автор занимается выявлением и определением влияния такого явления, как политическое наследие Стамболова на развитие российско-болгарских отношений в 1895–1915 гг. Исследователь приходит к выводу, что партии страны использовали его в борьбе за власть. Представители Народно-либеральной «стамболовистской» партии иногда по-разному трактовали идеи и практики Стамболова относительно развития взаимоотношений с Санкт-Петербургом.

Ключевые слова: политическое наследие Стамболова; российско-болгарские отношения; Народно-либеральная партия; «стамболовисты».

Mykolenko D. V. The political legacy of Stefan Stambolov in Bulgarian-Russian relations (1895–1915). The author deals with identification and determination of the impact of such phenomenon as a political legacy of S. Stambolov on the development of Russian-Bulgarian relations in 1895–1915. The researcher concludes that the various parties of the country had used it in the struggle for power. Representatives of People's Liberal Party of "stambolovists" are used to interpret differently Stambolov's ideas and practices concerning the development of relations with St. Petersburg.

Keywords: political legacy of S. Stambolov; Russian-Bulgarian relations; People's Liberal Party; "stambolovists".

Після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. за рішенням Берлінського конгресу на політичні карті Південно-Східної Європи з'явилося нова країна – Болгарське князівство, яке залишалося васалом османського султана і водночас потрапляло під вплив Санкт-Петербурга, котрий розраховував використовувати новопосталу державу для забезпечення власних інтересів на Балканах. Російська імперія отримала право тимчасового управління Болгарією (квітень 1877 – травень 1879 р.), а згодом намагалася впливати на тамтешні державотворчі процеси, взявши безпосередню участь у розробці конституції і намагаючись контролювати обраного Великими народними зборами (ВНЗ) князя Александра Батенберга, а також визначати зовнішній курс Софії. У Князівство були відряджені російські офіцери і радники, які обіймали високі посади в армії і адміністрації молодій державі і навіть очолювали її міністерства та уряди.

За правління імператора Александра III (1881–1894 рр.) Санкт-Петербург послідовно відстоював ідею збереження берлінського статус-кво у Південно-Східній Європі, засудивши об'єднання Болгарії і Південної Румелії у 1885 р., виступаючи проти вирішення на користь Софії македонської проблеми. Як наслідок, серед правлячих еліт князівства стало формуватися угруповання, що боролось проти нав'язливої опіки Росії і засуджувало її зовнішній курс.

Саме у зазначений період розпочалася політична кар'єра відомого болгарського діяча Стефана Ніколова Стамболова (1854–1895 рр.). Протягом 1870–1878 рр. він брав участь у національно-визвольному русі проти турецької влади; після створення болгарського князівства (1879 р.) неодноразово обирався депутатом Народних зборів; у 1879–1886 рр. був членом Ліберальної; з 1884 по 1886 р. перебував на посаді голови Звичайних народних

зборів (ЗНЗ). На політичну авансцену Стамболов зійшов 1886 року. Саме тоді в країні відбувся державний переворот, організований проросійськи налаштованими офіцерами болгарської армії, які заради налагодження дещо зіпсованих на той час відносин з Санкт-Петербургом, вирішили відсторонити від влади неугодного російському імператору князя Александра І. Стамболов не підтримав змовників і став на чолі контр-перевороту, що мав на меті відновлення на троні законно обраного монарха. Взявши вгору у цьому протистоянні, він протягом 1886–1887 рр. очолював Регентську раду – орган, утворений після зречення престолу Батенберга. На цій посаді Стамболов сприяв приходу на болгарський трон німецького принца Фердинанда Кобург-Готського й обмеженню впливу Росії на внутрішні справи Болгарії. Останнє призвело до розриву двосторонніх дипломатичних відносин з Санкт-Петербургом у 1886 р. З 1887 р. Стефан Стамболов очолював уряд країни. Перебуваючи на цій посаді, він сприяв налагодженню відносин Софії з Великою Британією і Австро-Угорщиною, досяг чималих поступок від Османської імперії у вирішенні на користь Софії македонського питання. Всі його спроби порозумітися з Росією завершилися безрезультатно: остання послідовно відмовлялася йти на контакт із болгарською владою, котру вважала нелегітимною.

Державна діяльність С. Стамболова, відстороненого від влади 1894 р., залишила після себе значну спадщину – інерцію зовнішнього курсу Болгарії, задану за часів його регентства та прем'єрства, певні політичні традиції, котрі продовжувалися після загибелі видатного державника у 1895 р., а також його ідеї і практики, що обговорювалися або втілювалися у життя численними соратниками і послідовниками, котрі об'єднувалися навколо Народно-ліберальної партії (НЛП), засновником якої був С. Стамболов. Ця політична сила упродовж тривалого часу залишалася на провідних ролях у житті країни, виконуючи при цьому функції зберігача і ретранслятора спадщини свого першого лідера.

Болгарсько-російські відносини періоду правління першого «стамболовістського» уряду (1887–1894 рр.) доволі широко представлені в історіографії. Болгарські¹, західні², радянські³, російські⁴ й українські⁵ науковці вивчали різні їх аспекти. Існує також чимало праць⁶, в яких розглянуто зовнішню політику послідовників С. Стамболова – представників НЛП, що керували країною у складі однопартійного кабінету міністрів протягом 1903–1908 рр. і входили до правлячої коаліції у 1899 та упродовж 1913–1918 рр. Перебування «стамболовістів» в опозиції (1908–1913) також вивчалось вченими⁷. Натомість політична спадщина державника у взаєминах між Санкт-Петербургом і Софією ще не була предметом спеціального дослідження.

Початкова робоча гіпотеза цієї наукової розвідки така: спадщина Стефана Стамболова була інструментом політичної боротьби за владу у Болгарському князівстві. Її використовували різні політичні сили для обґрунтування або критики того чи іншого напрямку зовнішнього курсу країни. Отже, метою даної роботи є перевірка вказаного, а також встановлення як саме досліджуване явище вплинуло на розвиток відносин між Софією і Санкт-Петербургом у 1895–1915 рр., тобто у період, що розпочався зі смертю Стамболова і завершився вступом Болгарії у Першу світову війну на боці Центральних держав.

Сприяючи приходу до влади 1894 р. об'єднаній опозиції, князь Фердинанд у першу чергу розраховував на відновлення дипломатичних відносин з Росією, відсутність яких унеможливлювала його визнання на міжнародній арені монархом Болгарії. Після смерті 20 жовтня 1894 р. Александра III, котрий неприязно ставився до Кобурга, діяльність «народняцько»-«радославовістського» уряду щодо зближення із Санкт-Петербургом суттєво активізувалася. Однак імператор Ніколай II не поспішав потакати прагненням кабінету К. Стоїлова.

Наприкінці 1894 р. влада Болгарії всіляко намагалася переконати царський уряд в широті власних намірів. У своїх публічних виступах К. Стоїлов постійно підкреслював бажання встановити дружні зв'язки з Росією. Саме він і його однопартійці любішали прийняття 17 грудня «Закону про амністію», під дію якого підпадали політичні емігранти-русофіли. Нарешті, на початку липня 1895 р. болгарська делегація на чолі з народним представником у VIII Звичайних народних зборах (ЗНЗ) митрополитом Климентом Тирновським, у складі членів Народної партії спікера парламенту Т. Теодорова, міністра правосуддя Д. Мінчевича, міністра фінансів І. Гешова, кмета Софії Д. Моллова, депутатів І. Вазова і П. Набодкова відбула до Санкт-Петербургу. Під час зустрічі з імператором

Ніколаєм II та керівником Міністерства закордонних справ князем А. Лобановим-Ростовським обговорювалися умови відновлення дипломатичних відносин. Російська сторона запевнила, що не прагне встановлення контролю над болгарськими збройними силами, а також не має намірів домагатися позбавлення Кобурга престолу, однак натомість висунула вимогу – син Фердинанда, спадкоємець престолу Борис мав бути похрещений за православною обрядом⁸.

Саме під час візиту болгарської делегації до Санкт-Петербурга в Софії помер С. Стамболов, якого російські правлячі кола вважали головним винуватцем розриву дипломатичних відносин у 1886 р. Народно-ліберальна партія, котра на шпальтах газети «Свобода» безупинно критикувала зовнішній курс кабінету К. Стойлова, була обезглавлена, а тому на деякий час втратила активність у протистоянні планам самостійного з грудня 1894 р. «народняцького» уряду.

Втім, незважаючи на загибель колишнього регента і прем'єр-міністра, котрий упродовж тривалого періоду уособлював непримиримі по відношенню до російської імперської політики позиції, переконання, що їх поділяли його соратники, і після смерті засновника НЛП залишалися домінуючими серед великої армії поборників обмеження впливу Санкт-Петербурга на Софію – так званих русофобів, котрі бажали якнайшвидше повернутися до влади. Учасник перевороту 1886 р. болгарський офіцер Р. Димитрієв, який на той час в званні підполковника служив у військовому училищі Тифліса, в своєму листі до видатного громадсько-політичного діяча і русофіла М. Маджарова у жовтні 1895 р. виклав власну точку зору щодо політичної ситуації в князівстві та можливих перспектив розвитку російсько-болгарських взаємин. Зокрема, він повідомив, що не збирається повертатися на батьківщину, оскільки у нього немає жодних гарантій щодо особистої безпеки. На думку автора листа, хоча С. Стамболова й не стало, його ідеї все ж продовжували жити, а такі ревнителі зміцнення інституту монархії в Болгарії як В. Радославов, П. Каравелов та їхні прибічники схильні проводити аналогічну «стамболовістській» внутрішню політику терору проти інакомислячих. До того ж кожна із очолюваних ними організацій, в тому числі й члени НЛП, у будь-який момент могла знову зайняти місце біля керма держави. Водночас Р. Димитрієв зазначав, що в Росії поступово змінювалося ставлення до болгарського правителя. Якщо раніше Фердинанд ототожнювався виключно з діяльністю С. Стамболова, а тому сприймався вкрай негативно, то згодом і Росія, і емігранти, котрі знайшли притулок на її території, почали споглядати на князя з надією та дуже сподівалися на поновлення на службі у збройних силах Болгарії. «В особах учасників перевороту 1886 р. Кобург може знайти собі надійну опору, гарантію запобігання внутрішньополітичним катаклізмам та союзників проти „стамболовістів“ і „радославовістів“⁹, – запевняв Р. Димитрієв.

19 жовтня 1895 р. парламентська більшість VIII ЗНЗ проголосувала за підтримку зміни конфесійної належності спадкоємця болгарського престолу¹⁰. Десять днів потому Фердинанд затвердив рішення депутатів. Після довгоочікуваних сподівань порозумітися в цьому питанні з Ватиканом у січні 1896 р. князь оприлюднив маніфест, в якому оголосив дату проведення релігійного обряду за канонами православної церкви. 2 лютого 1896 р. у присутності представників Росії, Франції, Османської імперії, Греції і Сербії відбувся акт, котрий став першим кроком Болгарії на шляху до нормалізації відносин із Санкт-Петербургом. Хрещеним батьком Бориса став імператор Ніколай II. Місяць потому Порта, а згодом і держави-гаранти Берлінського статус-кво визнали Фердинанда правителем князівства. Дипломатичним агентом Росії у балканській країні став дійсний статський радник* Н. Чариков.

Відновлення російсько-болгарських відносин сприяло позитивним змінам у зовнішній діяльності Софії: була ліквідована міжнародна ізоляція країни, збільшилася кількість її дипломатичних представництв за кордоном та, як наслідок, зріс престиж молодого балканської держави.

Однак «стамболовісти», котрі на той час перебували в опозиції до уряду К. Стойлова, продовжували скептично ставитися до успіхів кабінету «народняків». За допомо-

* Цивільний чин IV-го класу в «Табелі про ранги» у Російській імперії, який відповідав званням у війську – генерал-майор, на флоті – контр-адмірал, при дворі – камергер.

гою преси вони засуджували надмірну поступливість Софії вимогам Санкт-Петербурга, заявляючи, що догодження Росії негативно позначиться на взаєминах Болгарії з Оттоманською Портою, Австро-Угорщиною і Великою Британією. Так, на шпальтах газети «Свобода» неодноразово підкреслювалося, що з моменту відновлення двосторонніх дипломатичних відносин з Росією її дипломати робили все заради того, щоб «...налаштувати султана і європейські держави проти Болгарії, та у такий спосіб змусити Софію йти на чергові поступки, наприклад, в емігрантському питанні»¹¹. Крім того, на думку «стамболовістів», Санкт-Петербург не лише не збирався сприяти, а й мав намір завадити реалізації найголовнішого завдання Болгарії – вирішенню на свою користь македонського питання.

В самій Росії звістки про визнання Фердинанда монархом та відновлення взаємозв'язків з князівством були зустрінуті неоднозначно. З одного боку, факт примирення оцінювався позитивно; з іншого, все частіше лунали здогадки й припущення, що тогочасний правитель Болгарії вирішив піти на зближення з Росією виключно з кон'юнктурних міркувань, прагнучи лише міжнародного сприймання. Натомість він навряд чи наважиться змінити традиційну для його держави орієнтацію на Австро-Угорщину – головного супротивника Санкт-Петербурга на Балканах. 1896 року журналісти столичної газети «Новое время» писали: «Дай Боже Росії менше приятелів таких, як Фердинанд, і більше ворогів, подібних Стамболову», тим самим визнаючи, що колишній болгарський прем'єр був набагато щирішим у своїх проявах та більш відвертим у відносинах із зовнішнім світом¹².

Наприкінці XIX ст. політика Санкт-Петербурга була спрямована на збереження встановленого Берлінським трактатом порядку на Балканах. Коли у квітні 1897 р. вибухнула греко-турецька війна, російська дипломатія наполегливо рекомендувала Болгарії зберігати нейтралітет та дистанціюватися від будь-яких військових альянсів. Така позиція, а також чітке виконання кабінетом К. Стоїлова російських настанов, викликали незадоволення з боку «стамболовістів». Вони вимагали від влади рішучих дій по відношенню до Стамбула, нехтуючи повчальними інструкціями Санкт-Петербурга¹³.

Зовнішньополітична діяльність уряду С. Стамболова продовжувала позначатися на двосторонніх болгарсько-російських взаєминах й у 1894–1899 рр. Незважаючи на відновлення дипломатичних відносин, сторони все ще насторожено і з підозрою ставилися одна до одної. Кабінет міністрів К. Стоїлова робив усе, аби повернути втрачену довіру Санкт-Петербурга та одночасно не зруйнувати партнерські стратегічні стосунки з іншими великими державами – противниками Росії.

У січні 1899 р. «стамболовісти» в коаліції з лібералами В. Радославова повернулися до влади. У новоствореному уряді лідер НЛП Д. Греков окрім прем'єрської посади отримав місце очільника Міністерства закордонних справ і віросповідань. Програма кабінету «стамболовістів»-«радославовістів» одним із основних своїх пунктів передбачала забезпечення добрих відносин з Російською імперією¹⁴, що було умовою князя для отримання місця біля державного керма. Критичні зауваження партійної преси щодо зовнішнього курсу Санкт-Петербурга змінилися доброзичливою по відношенню до нього риторикою¹⁵.

Щоб не збентежити російську сторону, в якій НЛП асоціювалася з правлінням С. Стамболова, Фердинанд перш за все запевнив російських дипломатів у тому, що сформований уряд не наслідуватиме русофобські традиції та в жодному разі не змінить курс, обраний попереднім кабінетом міністрів.

20 січня 1899 р. Д. Греков у супроводі урядових осіб відвідав російське дипломатичне представництво в Софії. Після зустрічі з Г. Бахметєвим, призначеним у лютому 1897 р. главою місії, прем'єр-міністр заявив про готовність болгарської влади розвивати та зміцнювати двосторонні відносини між країнами. Запевнення лідера НЛП підтримали керівники міністерств. Зазначений візит мав конкретну мету та створив очікуваний ефект. Із змісту донесення, надісланого Г. Бахметєвим у Санкт-Петербург, видно, що російський дипломатичний агент ніскільки не сумнівався у щирості слів членів уряду, довіряв Д. Грекову та був переконаний у реальності більш тісних взаємин із Софією¹⁶.

У травні 1899 р. для ознайомлення зі станом болгарських збройних сил до столиці князівства навідалася делегація на чолі з начальником штабу 1-ої піхотної дивізії Петербурзького військового округу полковником Н. Спанчиним, яка побувала в двадцяти гарнізонах та на спеціально організованих маневрах армійських підрозділів¹⁷. З поїздки вона

повернулася із беззаперечними доказами лояльності до Росії князя Фердинанда, голови уряду Д. Грекова і військового міністра полковника С. Паприкова.

У процесі налагодження російсько-болгарських взаємовідносин князівству вдалося заручитися підтримкою Санкт-Петербурга в питанні щодо участі делегації офіційної Софії у 1-й мирній конференції в нідерландському місті Гаага 6 травня – 17 липня 1899 р. Як васал Оттоманської Порти Болгарія навіть не сподівалася на представництво у цьому міжнародному форумі. Однак завдяки сприянню міністра закордонних справ Російської імперії графа М. Муравйова-Віленського і клопотанням посла у Стамбулі І. Зинов'єва Порти пішла на поступки й дозволила Софії направити своїх делегатів до Гааги, де вони на рівних з іншими членами делегації із 25 держав світу голосували за прийняття конвенцій і декларацій про закони та звичаї війни, а також за включення їх до комплексу норм міжнародного гуманітарного права¹⁸.

У зв'язку з проблемами в сфері економіки Болгарії 1899 р. для вивчення стану справ до Софії прибув член ради міністра фінансів Російської імперії, таємний радник* Д. Кобеко. Згідно з його висновком, економічне становище балканської країни було складним, а тому виходом із ситуації мала стати позика у закордонних банків. Оскільки Росію не влаштовувала перспектива співпраці князівства з австро-німецьким капіталом, а сама вона була невзможі забезпечити фінансову допомогу Болгарії через слабкість власної економіки, єдиним варіантом, який влаштовував Санкт-Петербург, залишався кредит у французьких фінансистів. Саме такий рецепт подолання кризи пропонував Д. Кобеко¹⁹. Уряд Д. Грекова безумовно врахував ці поради під час переговорів з європейськими банкірами про запозичення грошових коштів, зрештою віддавши перевагу двом кредиторам з берегів Сени.

Відставка кабінету Д. Грекова у жовтні 1899 р. суттєво не вплинула на курс Болгарії по відновленню дружніх відносин із Санкт-Петербургом. Новоутворений уряд «радославовістів» очолив Т. Іванчов – людина, котра хоч і належала до однієї з «русифобських» політичних сил, та все ж, як і тодішній лідер «стамболовістів», не мала репутації затягеного противника Росії.

Перш за все влада вирішила відрядити чергову делегацію до Санкт-Петербургу на чолі з військовим міністром полковником С. Паприковим з метою попереднього з'ясування позицій партнера по переговорам стосовно можливості укладання спрямованої проти Порти двосторонньої конвенції. Однак глава Військового міністерства Російської імперії генерал-лейтенант А. Куропаткін і міністр закордонних справ граф М. Муравйов-Віленський не підтримали запропоновану ініціативу, заявивши, що Санкт-Петербург найближчим часом не планує активних дій на Балканах²⁰.

Незважаючи на те, що кабінет Т. Іванчова на загал продовжував політику своїх попередників, «стамболовісти», перебуваючи в опозиції, часто-густо критикували його діяльність. Вони звинувачували уряд у некомпетентності й пасивності. «Країна сьогодні не може розраховувати на симпатії та підтримку з боку великих сил; вона також втратила можливість захищати власні інтереси перед сусідніми державами»²¹, – характеризували становище Болгарії у період прем'єрства Т. Іванчова журналісти «Нов век».

Ще більш негативно «стамболовісти» оцінювали зовнішній курс уряду П. Каравелова, котрий у лютому 1901 р. змінив «радославовістів» біля керма держави. Коаліційний кабінет міністрів робив ставку на зближення з Росією. Саме в цьому НЛП вбачала небезпеку для Болгарії. У газеті «Нов век» публікувалися статті, в яких підкреслювалося, що з приходом до влади демократів і «цанковістів» міжнародною політикою Софії почали управляти російські дипломати, котрі до того ж і не приховували своїх антиболгарських настроїв. В них також неодноразово зазначалося, що для Санкт-Петербурга князівство стало неприоритетним союзником на Балканах, а місце його фаворита зайняла Сербія²².

Менше з тим болгарська влада й надалі віддавала перевагу співпраці з Росією. Кабінет С. Данева, який у грудні 1901 р. прийшов на зміну уряду П. Каравелова, продовжу-

* Цивільний чин III-го класу в «Табелі про ранги» у Російській імперії, який відповідав званням генерал-лейтенанта і віце-адмірала. Таємний радник був вище за рангом, ніж дійсний статський радник, але нижче дійсного таємного радника.

вав тримати проросійський курс на зближення з нею. У квітні 1902 р. прем'єр-міністр прибув до Санкт-Петербургу з метою заручитися підтримкою у декількох питаннях. По-перше, лідер «цанковістів» сподівався на сприяння імперії в отриманні Болгарією позики у французьких банків. По-друге, він намагався переконати російський уряд у необхідності невідкладного проведення реформ у Македонії. По-третє, С. Данев планував обговорити можливість підписання двосторонньої військової конвенції.

Швидкого порозуміння сторони досягли у першому питанні. Завдяки посередництву Росії Болгарія вже влітку отримала від французьких фінансових установ позику на більш прийнятних умовах, аніж 1901 р. В обмін на таку послугу Санкт-Петербург розраховував на певні поступки з боку Софії. Одним із основних прагнень Росії на Балканах було створення сербсько-болгарського союзу, спрямованого проти Австро-Угорщини і Османської імперії. Однак на шляху до зближення князівства з Белградом залишалася суттєва перешкода – македонська проблема. Російська дипломатія сподівалася, що розмежування області на сербську і болгарську сфери впливу дозволить задовольнити кожен із сторін. У процесі реалізації свого задуму Санкт-Петербург чинив тиск на Болгарію, змушуючи її погодитися на призначення митрополитом у Скоп'є сербського архимандрита Фірміліана (в миру – Д. Дражич). Врешті-решт у травні 1902 р. болгарська влада дала згоду не противитися введенню серба на митрополичий престол²³.

Поступливість кабінету С. Данева інтересам Росії збурила хвилю критики з боку опозиційних сил, у тому числі й «стамболовістів», які вважали неприпустимою покірну згоду Софії на розширення впливу Белграда у Македонії. «Русофільство – головний козир політики уряду, – йшлося у публікаціях газети „Нов век“, – «цанковісти» присвоїли його й тепер говорять від імені російського царя, приховуючи за цими лаштунками власну бездіяльність і апатію»²⁴.

Втім, не зважаючи на невдоволення опозиції, Рада міністрів на чолі з С. Даневим продовжувала зближення із Санкт-Петербургом. 31 травня 1902 р. під час офіційного візиту князя, голови уряду і військового міністра Болгарії до столиці Росії відбулося підписання таємної конвенції, котра розглядалася сторонами як контрзахід вересневій 1900 р. угоді Австро-Угорщини з Румунією. Вона не була спрямована проти жодної з балканських країн, натомість у ній чітко прописувалися спільні дії Софії і Санкт-Петербурга у разі війни з Віднем, Бухарестом або Троїстим союзом. При цьому в зазначеному документі найвразливішим місцем для критики став пункт, згідно з яким у випадку збройного конфлікту армія і флот князівства підпорядковувалися російському командуванню²⁵.

Факт підписання військової конвенції, а тим паче її зміст, тримався в таємниці від громадськості Болгарії та міжнародної спільноти, адже звістка про неї могла викликати несхвалення і крайнє невдоволення з боку опозиційних партій, а також роздратування Австро-Угорщини і Румунії, загостривши і без того напружену ситуацію на Балканах.

Політика кабінету С. Данева по відношенню до Росії яскраво демонструвала відхід від стамболовістської традиції розбудови двосторонніх взаємин, узвичаєне ставлення до якої, укоринившись, побутувало в Болгарії протягом тривалого часу та підтримувалося представниками НЛП. На відміну від «цанковістів», послідовники колишнього регента і прем'єр-міністра вкрай болісно сприймали будь-які обмеження суверенітету князівства, вбачаючи в них загрозу не лише чинній владі, а й існуванню самої болгарської державності.

Упродовж квітня 1903 р. «Нов век» опублікував низку статей, в яких наводилися не-втішні для країни підсумки зближення з Росією. Журналісти друкованого органу НЛП констатували незацікавленість, а звідси, як наслідок, бездіяльність Санкт-Петербурга у вирішенні на користь Софії македонської проблеми та у зміцненні національного суверенітету шляхом проголошення незалежності від Османської імперії²⁶.

Однак повернення «стамболовістів» до влади 5 травня 1903 р. у складі уряду Р. Петрова не привело до кардинальних змін у двосторонніх відносинах. Санкт-Петербург продовжував суттєво впливати на зовнішній курс Софії. Наприклад, після спалаху в серпні 1903 р. Іллінденсько-Преображенського повстання у Македонії і Фракії російський уряд наполегливо рекомендував князівству утриматися від втручання у ситуацію та не підтримувати революціонерів, пояснюючи свою позицію власною неготовністю допомогти Болгарії у збройному протистоянні з Оттоманською Портою через загострення ситуації на Далекому Сході.

Та все ж, всупереч такому ставленню Росії, кабінет Р. Петрова продовжував декларувати бажання співпрацювати із Санкт-Петербургом. У листопаді 1903 р. під час обговорення в парламенті «тронного слова» князя Фердинанда прем'єр-міністр заявив, що розраховує не лише на збереження доброзичливих відносин з Росією, а й на подальший їх розвиток. Більшість членів НЛП, котрі представляли політичну силу в законодавчому і виконавчому органах влади, упродовж 1903–1906 рр. демонстрували толерантне ставлення до північної імперії, підкреслюючи вдячність болгар за її допомогу в боротьбі проти османського панування та наголошуючи на прагненні покращувати взаємини між двома слов'янськими народами. Напрямок такому красномовству задавав особисто лідер «стамболовістів» Д. Петков, який запевняв, що Росія не залишить Болгарію у складні часи та буде підтримувати її на міжнародній арені²⁷. Лише деякі депутати парламентської фракції НЛП час від часу нагадували народним обранцям про події 1886 р. та застерігали про небезпеку потрапляння у залежність від Санкт-Петербурга, посилаючись при цьому на твердження С. Стамболова стосовно постійної загрози перетворення князівства на російську провінцію²⁸.

«Стамболовісти» змінили власне бачення розбудови взаємин із Росією під впливом кількох чинників. По-перше, це відбулося в умовах посилення особистого режиму князя Фердинанда, котрий все більше визначав зовнішній курс країни. Як відомо, на той час монарх не був зацікавлений в погіршенні взаємин із північною імперією. По-друге, унаслідок Іллінденсько-Преображенського повстання взаємини між Софією і Стамбулом суттєво загострилися, а Санкт-Петербург, у свою чергу, активно включився у процес реалізації реформ у Македонії. Надія на їхню вдалу реалізацію охопила болгарське суспільство, і провідні політичні сили, безумовно, мали враховувати подібні настрої.

Значний внесок у зміцнення дружніх відносин між двома країнами зробив російський дипломатичний агент у Болгарії Г. Бахметєв, який неодноразово зустрічався з Фердинандом і Д. Петковим, переконуючи монарха і лідера правлячої партії у доброзичливому ставленні Санкт-Петербурга до Софії та відсутності намірів позбавити Болгарію державності²⁹.

Загалом у Міністерстві закордонних справ Російської імперії були задоволені розвитком двосторонніх взаємин. Про це свідчить звіт відомства про виконану роботу за 1903 р., де зазначалося, що після відставки проросійськи налаштованого уряду С. Данева з приходом до влади «стамболовістів» зовнішній курс Болгарії не змінився³⁰.

Напередодні та під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. у проурядовій газеті розміщувалися чисельні статті, в яких висловлювалася підтримка на адресу армії і флоту Росії та впевненість в її перемозі у збройному протистоянні на Далекому Сході³¹. В одному із опублікованих матеріалів журналіст «Нов век» виклав думку, що після успіху у війні з острівною державою офіційний Санкт-Петербург обов'язково повернеться до балканських справ та буде активніше допомагати Болгарії в реалізації національної ідеї³².

З початком війни на Далекому Сході в князівстві почали з'являтися охочі приєднатися до російських збройних сил. Тільки у лютому 1904 р. таких добровольців нараховувалося майже 450 осіб. За ініціативи монарха і кабінету міністрів Болгарський червоний хрест організував серед громадськості країни акцію допомоги, в результаті якої за короткий час вдалося зібрати 30 тис. левів, купити похідний шпиталь на 30 ліжко-місць та разом із десятьма членами медперсоналу відправити у Росію. До кінця року за нові пожертвування і державні кошти лікувальний заклад було поповнено ще на 70 ліжко-місць³³. Взамін російське командування допустило в місця бойових зіткнень болгарську військову місію з метою отримання воєнного досвіду, необхідного для підвищення боєздатності національних армійських підрозділів, а військові училища Росії значно збільшили щорічний набір болгар для підготовки кадрових офіцерів³⁴.

Поразку царату у війні кабінет НЛП зустрів зі співчуттям. Журналісти провладної газети з прикритістю констатували невдалий для Російської імперії результат протистояння з Японією³⁵. Проте жодного натяку на похолодання стосунків, а тим паче на можливість зміни зовнішньополітичної орієнтації, у їхніх статтях не спостерігалося. На початку 1905 р. кабінет Р. Петрова засудив січневі протести у Санкт-Петербурзі, які стали увертурою до революційних подій 1905–1907 рр., та упродовж зазначеного періоду через дипломатичних представників висловлював моральну підтримку династії Романових і особисто Ніколаю II. Послідовники С. Стамболова продовжували сподіватися, що у найближчий час

Санкт-Петербург почне сприяти вирішенню македонської проблеми, однак з кожним днем ці надії танули. Вже наприкінці 1905 р. стало очевидним – виснажена війною і революцією Росія не буде активізувати дії на Балканах. Серед урядовців і членів правлячої партії назрівало розчарування.

На початку 1906 р. замість дипломатичного агента у Болгарії Г. Бахметьєва було призначено посланника, дійсного статського радника А. Щеглова. Глава російської місії зумів відразу ж налагодити особисті стосунки з Фердинандом, з яким часто проводив дозвілля за грою в шахи, чого не скажеш про його взаємини з прем'єр-міністром Р. Петровим, з котрим так і не вдалося знайти спільну мову. У червні – серпні 1906 р. між ними навіть виник довготривалий конфлікт, що негативно позначався на російсько-болгарських відносинах. Проте офіційний Санкт-Петербург не квапився відкликати А. Щеглова. Тільки у березні 1907 р. замість нього було призначено надзвичайного посланника і повноважного міністра Росії, дійсного статського радника Д. Сементовського-Курілло.

Вищевказаній кадровій ротації передував процес погіршення двосторонніх відносин, причиною якого стало небажання Росії сприяти реалізації реформ у Македонії. З точки зору російської дипломатії, інтереси якої в області представляв російський цивільний агент, таємний радник Н. Демерік, у Софії не було підстав вимагати подальших реформ в європейських вілаєтах Порти, адже реалізація Мюрцштезької програми забезпечила «моралізацію управління», а грецькі й сербські четники переслідувалися османською владою³⁶. Подібного роду заяви все більше вселяли розчарування та переконували болгарський уряд у неможливості заручитися підтримкою Росії на міжнародній арені.

Упродовж 1906 р. взаємини між Софією і Санкт-Петербургом не покращилися. Спроби Російської імперії налагодити більш тісну співпрацю з князівством у військовій сфері зустріли спротив з його боку. Коли наприкінці року Головне управління Генерального штабу Росії почало обговорювати можливість реорганізації болгарського війська, кабінет Д. Петкова, дослухавшись до застережень дипломатичного агента у Санкт-Петербурзі Д. Станчова³⁷, розцінив це як спробу зробити підконтрольними збройні сили князівства. У результаті Рада міністрів не дала згоду на прокладання підводного телеграфного кабелю між Севастополем і Варною, що передбачалося військовою конвенцією 1902 р. На початку 1907 р. уряд «стамболовістів» відмовився від закупівлі боєприпасів у Росії, віддавши перевагу сучаснішим, хоча й дорожчим аналогам німецької компанії «Фрідріх Крупп». Такі дії болгарської влади викликали незадоволення Санкт-Петербурга.

Міністр закордонних справ Російської імперії А. Извольський, котрий приступив до виконання своїх обов'язків у квітні 1906 р., за визначенням тогочасного керівника Міністерства торгівлі й землеробства князівства Н. Генадієва, на загал доброзичливо ставився до Болгарії. Як згадував пізніше лідер «стамболовістів», дипломат з великою повагою згадував С. Стамболова у приватних розмовах. Визнаючи той факт, що засновник НЛП був противником Росії на міжнародній арені, А. Извольський називав його патріотом і видатним державником³⁸. Керівник російського МЗС намагався переконати уряд Болгарії у намірах Санкт-Петербурга розвивати подальшу двосторонню співпрацю з Софією. В січні 1907 р. після його зустрічі з болгарським дипломатичним агентом С. Паприковим. останній за підсумками переговорів надіслав у Софію звіт, в якому висловлювалася впевненість, що надалі Росія сприятиме встановленню автономії у Македонії³⁹.

Незважаючи на протиріччя, котрі намітилися у відносинах між країнами в період прем'єрства Д. Петкова, російсько-болгарське співробітництво на міжнародній арені продовжувалося. Так, 2 червня – 5 жовтня 1907 р. завдяки підтримці Санкт-Петербурга делегація князівства взяла участь у 2-й мирній конференції в Гаазі знову на правах представника незалежної держави, а не васала Туреччини та нарівні з іншими делегатами із 42 країн світу внесла свій внесок у розробку й прийняття конвенцій і декларацій до норм міжнародного гуманітарного права⁴⁰. Наприкінці літа того ж року в Болгарії були влаштовані урочистості з нагоди подій тридцятирічної давнини, коли на її території проходили найзапекліші бої війни 1877–1878 рр. між Росією і Оттоманською Портою, під час яких загинули тисячі болгарських ополченців і російських солдат. Для вшанування їхньої пам'яті до країни прибув син царя-визволителя великий князь Владимир Александрович з дружиною і своїм наймолодшим сином, а також офіцери збройних сил Російської імперії – колишні військові міністри князівства генерали А. Каульбарс і П. Паренсов та командир

понад п'ятитисячного болгарського ополчення генерал Н. Столетов. У присутності почесних гостей в Софії 30 серпня відбулося освячення пам'ятника Александру II, а в місцях, де чинилися найжорстокіші воєнні зіткнення, було відкрито монументи та започатковано функціонування музеїв бойової слави. Торжества супроводжувалися гучними промовами «стамболовістів» з демонстрацією братерських почуттів по відношенню до Росії, висловлюваннями побажань подальшого зближення між державами та постійними запевненнями, що у Болгарії немає русофобів⁴¹.

Проведені урочисті заходи посприяли пом'якшенню протиріч, котрі існували між Софією і Санкт-Петербургом. На момент відставки кабінету П. Гудева у січні 1908 р. двосторонні відносини мали дружній характер. Проте залишалася проблема, яка негативно впливала на міждержавні взаємини – це послідовна позиція Санкт-Петербурга, спрямована на підтримку існуючого статус-кво на Балканах, що звичайно ж не влаштовувало Софію.

Перейшовши в опозицію до новоствореного кабінету міністрів на чолі з А. Малиновим, НЛП продовжувала схилитися до зміцнення російсько-болгарських відносин. У лютому 1908 р. голова Центрального бюро партії Н. Генадієв побував у Санкт-Петербурзі, де намагався довідатися про плани на майбутнє правлячій кілі імперії щодо балканських справ. Упродовж свого десятиденного перебування у столиці Росії політик зустрівся з А. Извольським та іншими міністрами, а також з відомими громадсько-політичними діячами. Висновок, що його зробив Н. Генадієв після поїздки, був цілком передбачуваним – Санкт-Петербург був не готовий воювати за болгарські інтереси, до того ж радив Софії не провокувати збройний конфлікт у регіоні. Всі подальші зусилля, спрямовані на переконання Росії в необхідності посилення тиску на Порту для активізації реформ у Македонії, виявилися марними⁴².

Пасивна позиція Санкт-Петербурга все більше розчаровувала представників НЛП, що поступово почало позначатися на риторичі їхніх парламентських виступів і газетних публікацій. У статтях надрукованих на шпальтах «Нов век» упродовж квітня 1908 р. вказувалося, що саме прагнення Росії підтримувати берлінський статус-кво на Балканах спричинило погіршення відносин між Софією і Санкт-Петербургом, адже бездіяльність Росії дуже болячо сприймається болгарською громадськістю⁴³.

Реакція Росії на події 1908 р. посилила невдоволення «стамболовістів» зовнішньою політикою Санкт-Петербурга. Як відомо, 22 серпня в місті Тирново у церкві «Святих Сорока Великомучеників» князь Фердинанд зачитав «Маніфест до болгарського народу», яким проголосив незалежність держави від Османської імперії зі зміною назви монархії на царство і, відповідно, титулу правителя. Того ж дня дипломатичний агент і повноважний міністр Д. Цоков повідомив Міністерству закордонних справ і віросповідань про офіційну позицію Росії стосовно зазначеного факту: «Болгарія потрапила у тенета Австро-Угорщини; великою помилкою є сьогоднішній акт, оскільки він зашкодить слов'янським інтересам на Балканах». Проте водночас дипломат висловив упевненість, що Санкт-Петербург обов'язково підтримає Софію в її діях⁴⁴.

Дізнавшись про несхвальне ставлення Росії до проголошення незалежності князівства, «стамболовісти» разом із «радославістами» і «тончевістами» розгорнули агітаційну кампанію проти зовнішньої політики Санкт-Петербурга. У відповідь на звинувачення з боку Росії в тому, що Софія поспішними діями поставила під загрозу прагнення населення Македонії здобути автономію, газета «Нов век» цілком доречно зазначала: «Немає загальнослов'янських інтересів, натомість окремо існують російські, польські, болгарські... Наша країна захистила власні, жодним чином не посягнувши на сербські або чийсь інші»⁴⁵.

Представники Пловдивського осередку НЛП, які після призначення Н. Генадієва головою Центрального бюро партії фактично виокремилися у самостійне угруповання на чолі з І. Андоновим та позиціонували себе як організацію справжніх послідовників С. Стамболова, зайняли ще більш непримириму позицію по відношенню до діяльності Санкт-Петербурга на зовнішньополітичній арені. Влітку 1908 р. редакційний колектив їхнього органу «Шести септември» опублікував статтю, насичену риторикою епохи прем'єрства засновника НЛП. Журналісти, переказуючи історичні події 1886 р., звинувачували Санкт-Петербург у повторних намірах окупувати Болгарію, перетворити князівство на Задунайську губернію та прагненні без обмежень втручатися в його внутрішні справи⁴⁶.

У лютому 1909 р. Росія все ж визнала незалежність Болгарії, запропонувавши при цьому Софії фінансову допомогу для вирішення проблеми її боргових зобов'язань перед Стамбулом. Васальна залежність князівства передбачала щорічну, в розмірі 2 млн. 272 тис. золотих левів, сплату данини Оттоманській Порті упродовж 1878–1938 рр. Після набуття Болгарією статусу самостійного царства, за державою залишався борг у 82 млн. золотих левів. Від Російської імперії надійшла пропозиція погасити цю суму за рахунок репарацій, що їх виплачувала Порта Санкт-Петербургу за результатами війни 1877–1878 рр. Тобто, борг Болгарії перед Портою мав перейти Росії, до того ж термін його повернення подовжувався до 1953 р. Навзаєм Стамбул мусив відмовитися від будь-яких фінансових претензій до Софії та визнати її незалежність⁴⁷.

Представники НЛП розцінили цей жест як спробу поставити Болгарію у залежність. На їх думку, Росія всіляко намагалася протистояти поширенню впливу Австро-Угорщини на Балканах, а після анексії Віднем Боснії і Герцеговини мала на меті зміцнити свої позиції в регіоні шляхом залучення до своєї орбіти Сербії і Болгарії. Саме тому «стамболовісти» закликали царя Фердинанда відмовитися від пропозиції Санкт-Петербурга⁴⁸.

Водночас НЛП критикувала уряд А. Малинова за його бездіяльність у доленосній для країни ситуації. «Поки Османська і Російська імперії узгоджують питання щодо незалежності Болгарії, – зазначали журналісти „Нов век“, – кабінет „каравелістів“ смиренно очікує результату»⁴⁹. Коли наприкінці 1909 р. були вирішені основні аспекти проблеми, і офіційний Стамбул визнав акт від 22 вересня 1908 р., «стамболовісти» в черговий раз зайняли непримириму по відношенню до Санкт-Петербурга позицію. На початку нового року на шпальтах газети «Нов век» активно обговорювалися економічні й політичні втрати, що їх зазнала Болгарія внаслідок погіршення взаємин з Портою та зближення з Росією⁵⁰.

Разом із «радославовістами» і «тончевістами» послідовники С. Стамболова утворили опозиційну демократичному уряду А. Малинова коаліцію. Представники цього ліберального блоку виступали проти проросійського зовнішнього курсу Софії, котрий, з їхньої точки зору, суперечив цілям і завданням Болгарії на міжнародній арені. Всі партії, які входили до його складу, послідовно відстоювали тезу про необхідність реалізації самостійної політики, визначеної національними інтересами держави⁵¹.

В лютому 1910 р. цар Фердинанд вкотре побував у столиці Російської імперії. Висвітлюючи цю подію у пресі, «стамболовісти» неодноразово висловлювали занепокоєння можливим розвитком більш тісного взаємозв'язку між Софією і Санкт-Петербургом, а також намагалися переконати уряд А. Малинова у безперспективності співпраці з Росією та марних сподіваннях на її допомогу, тим паче, що недалеке минуле було тому підтвердженням⁵².

На той час серед російських правлячих кіл активно обговорювалося питання щодо створення Балканського союзу, котрий мав протистояти експансії Австро-Угорщини, а також виступати противагою Османській імперії. Члени НЛП не підтримували його заснування, адже альянс із Сербією і Грецією не міг гарантувати вирішення на користь Софії македонської і фракійської проблем. «Стамболовісти» вбачали в сусідніх балканських країнах конкурентів Болгарії у боротьбі за території європейських вілаєтів Порти. Крім того, вони не вірили у щирість намірів Санкт-Петербурга, під егідою якого формувався блок, а в попередній таємній російсько-австрійській угоді від 2 вересня 1908 р. вбачали закулісні домовленості між імперіями про розподіл впливу в Південно-Східній Європі, згідно з якими Болгарія потрапляла у сферу інтересів Санкт-Петербурга.

Антиросійська позиція членів НЛП склалася внаслідок їх підозр, що після анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини, населеної сербами і хорватами, Санкт-Петербург буде підтримувати прагнення Белграда розширити власну територію шляхом приєднання Македонії. Саме через це, на думку партійної верхівки «стамболовістів», Росія стримувала Болгарію від активних дій у питанні розв'язання македонської проблеми. Послідовники С. Стамболова засуджували зовнішній курс відданого Санкт-Петербургу кабінету А. Малинова. «Під час правління демократів Софія перетворилася на мовчазного спостерігача за тим, як Санкт-Петербург сприяє втіленню в життя великосербських ідеалів за рахунок Македонії, обіцяної Белграду у вигляді компенсації за втрату Боснії і Герцеговини», – стверджував «стамболовіст» Д. Кьорчев, відомий публіцист і літера-

турний критик⁵³. Саме тому представники НЛП вкрай негативно ставилися до всіляких спроб з боку Російської імперії зблизити Болгарію із Сербією: не підтримували ідею проведення Слов'янського конгресу в Софії 1910 року, взаємні візити політиків, обмін культурними делегаціями тощо⁵⁴.

16 березня 1911 р. в Болгарії відбулася чергова зміна уряду. Замість кабінету А. Малинова цар Фердинанд призначив коаліційну Раду міністрів у складі «народників» і «цанковістів» на чолі з лідером Народної партії І. Є. Гешовим. Новостворена влада взяла курс на заснування під егідою Росії Балканського союзу, котрий шляхом застосування сили мав покінчити із домінуванням Османської імперії на Балканському півострові. «Стамболовісти» ж продовжували негативно ставитися до взаємовідносин Софії і Санкт-Петербурга, критикуючи будь-які спроби двостороннього зближення, хоча й доволі пасивно реагували на процес формування альянсу між Болгарією, Сербією і Грецією, котрий створювався за сприяння Росії. В основному це пояснюється цілковитою утаємниченістю переговорів, зміст яких приховувався від широкого загалу⁵⁵.

Таким чином, перебуваючи в опозиції упродовж 1908–1912 рр., НЛП фактично відстоювала запропоновану свого часу С. Стамболовим концепцію розбудови взаємин із Санкт-Петербургом. Її суть не зводилася до поглиблених стосунків з Росією тісної співпраці з нею у вирішенні македонського і фракійського питань, членстві в різних політичних блоках, котрі засновувалися на Балканах під заступництвом Росії. Повернення до принципів, що їх пропагував засновник НЛП, пояснювалося розчаруванням пасивністю Санкт-Петербурга у справі розв'язання проблеми слов'янського населення європейських вілаєтів Порти, а також активною співпрацею Російської імперії з Сербією – одним із конкурентів Болгарії в боротьбі за вплив у Македонії.

Зовнішня політика кабінету І. Гешова відзначалася активним веденням переговорів із сусідніми балканськими державами про створення спрямованого проти Стамбула воєнно-політичного блоку. Влада навіть ініціювала у парламенті зміни до статті 17 конституції, які після їх ухвалення 11 липня 1911 р. депутатами V ВНЗ давали монарху й уряду укладати таємні договори без згоди Народних зборів⁵⁶. Складний діалог між Болгарією, Сербією, Грецією і Чорногорією відбувався за посередництва Росії. Ключовим досягненням Санкт-Петербурга у переговорах став сербсько-болгарський компроміс по Македонії 29 лютого 1912 року⁵⁷. Офіційна Софія пішла на поступки Белграду тільки після отримання запевнень від Росії щодо її клопотань перед Францією про надання Болгарії позики* в розмірі 200 млн золотих франків. Напередодні війни у вирі патріотичного піднесення й антирурецької пропаганди «стамболовісти» воліли не акцентувати увагу громадськості на ролі Санкт-Петербурга у формуванні Балканського союзу та на очевидному факті, що вигідний Росії альянс Болгарії, Сербії, Греції і Чорногорії був спрямований не лише проти Порти, а й проти Австро-Угорщини.

У 1912–1913 рр. Санкт-Петербург намагався активізувати свою політику на Балканах. Коли під час збройного протистояння Румунія виступила з вимогою передачі їй права на територію болгарської Південної Добруджі, як компенсації за нейтралітет у Першій Балканській війні, Росія, котра розраховувала залучити Бухарест до табору Антанти, не заперечувала такої можливості. Після фактичного припинення у листопаді 1912 р. бойових дій між Балканським союзом і Османською імперією вона всіляко сприяла якнайшвидшому підписанню Лондонського миру (17 травня 1913 р.) виступала посередником у суперечках між Болгарією, Грецією і Сербією навколо питання про розподіл території Македонії, докладаючи зусилля по збереженню військово-політичного блоку від розпаду. Знайшли розуміння з боку Санкт-Петербурга і прагнення Белграда переглянути таємні доповнення договору 1912 р. з Софією щодо розмежування македонських земель. На думку міністра закордонних справ Російської імперії С. Сазонова, позбавлення Сербії виходу до Адриатичного моря, а також незабезпечення болгарською стороною передбаченої в додатко-

* У рамках кредиту від фінансової установи «Паризько-Нідерландський банк» Болгарія отримала лише три аванси – 25, 40 і 10 млн. золотих франків, оскільки 1913 р. президент Французької республіки Р. Пуанкаре віддав розпорядження припинити виплату через політичну недовіру до Софії як імовірного сателіта Тройстого союзу.

вій військовій конвенції допомоги сербським збройним силам у долині річки Вардар, на відміну від виконання Белградом тих же прописаних вимог під час вирішальних боїв у Фракії, могли стати вагомим приводом для ревізії умов угоди між двома балканськими країнами⁵⁸.

Позиція Росії викликала гнів і обурення серед «стамболовістів». Під час Другої Балканської війни вони вже не приховували свого негативного ставлення до Росії. До того ж, воєнне протистояння з учорашніми союзниками обернулося для Болгарії фатальною катастрофою. Звинувачуючи у всіх негараздах коаліційний уряд «народників» і «цанковістів», іншою причиною фіаско члени НЛП називали політику Санкт-Петербурга, який підтримував Белград в його прагненні приєднати якомога більшу частину Македонії, та не бажав поступатися власними інтересами заради національних інтересів Софії⁵⁹. Журналісти партійної газети «Воля» застерігали, що врешті-решт болгарський народ остаточно розчарується таким відношенням Росії та неминуче відвернеться від неї⁶⁰. Аби ширше популяризувати невдоволення діями Санкт-Петербурга 23 червня 1913 р. лідери Народно-ліберальної, Ліберальної та Младоліберальної партій Н. Генадієв, В. Радославов і Д. Тончев надіслали царю Фердинанду листа, в якому закликали монарха шукати дипломатичну підтримку від Австро-Угорщини – основного конкурента Санкт-Петербурга на Балканах⁶¹.

Повернувшись 4 липня 1913 р. до влади у складі коаліційної Ради міністрів на чолі з В. Радославовим, «стамболовісти» продовжували деякий час пропагувати курс на зближення з Віднем та на конфронтацію з Росією. Однак Перша світова війна змінила переконання деякого із представників партії. Якщо прихильники Добрі Петкова і надалі позиціонували себе послідовними противниками розширення впливу Санкт-Петербурга в регіоні, то прибічники Н. Генадієва, який наприкінці року припинив своє членство в уряді, вже не були такими однозначними. На початковому етапі воєнного протистояння в Європі лідер НЛП і його сподвижники виступали за збереження проголошеного Болгарією нейтралітету «...доти, доки їй ніщо не загрожуватиме», але вже у листопаді 1914 р. в одному із своїх виступів у Народних зборах голова Центрального бюро цієї політичної сили заявив: «У будь-який момент наші інтереси ми можемо узгодити з інтересами російської дипломатії, з інтересами Росії»⁶². «Зближення Софії з Антантою та її участь у війні на боці цього блоку можливі тільки у тому випадку, якщо Болгарія хоче менше жертв»⁶³, – уточнював свої слова Н. Генадієв.

Висловлювання лідера НЛП «петковісти» відразу ж розцінили як прояв русофільських настроїв та зраду традиційній ідеології партії, котра з часів С. Стамболова залишалася противницею російської зовнішньої політики. Це був чудовий привід для дискредитації голови Центрального бюро. Проти нього відразу розгорнулася інформаційна кампанія: публікувалися компрометуючі статті на шпальтах підконтрольної угрупованню газети «Нов век»; поширювалася брошура під назвою «Генадієв перед судом народних лібералів»⁶⁴.

Однак тиск з боку опонентів не вплинув на переконання «генадієвістів». Після завершення наприкінці лютого 1915 р. ініційованої болгарською владою спеціальної місії лідера НЛП у Римі й Парижі перед членами діючого уряду була озвучена його усна доповідь, яку присутні зустріли стримано. У підготовленому місяць потому письмовому документі, схваленому народно-ліберальним угрупованням Н. Генадієва та поданому на розгляд Ради міністрів, висловлювалася впевненість у перемозі держав «Сердечної угоди», а також наводилися вагомні аргументи на користь приєднання Софії до Антанти. Серед важливих доводів політика значилося твердження, що жоден болгарин не може уявити себе учасником воєнних дій проти Росії, адже покоління, яке брало участь у визвольній війні, ще живе, а тому не допустить збройного протистояння між двома слов'янськими народами»⁶⁵. «Петковісти» разом із «радославівцями» і «тончевістами» не забарилися з відповіддю, заявивши про зраду «генадієвістів» партійним принципам.

Поступово більшість політичних сил Болгарії розділилися на дві групи. «Народники», «цанковісти» і «каравелісти» виступали за проантантівську орієнтацію Софії. Їхній вибір не в останню чергу визначався тим, що серед членів цього воєнно-політичного блоку була Росія, якій продовжувала симпатизувати переважна більшість населення держави⁶⁶. Провладні «радославівці» і «тончевісти» агітували за зближення з Німеччиною і Австро-

Угорщиною, створюючи при цьому в свідомості громадян негативний образ Петрограда як ворога національних інтересів Болгарії. «Стамболовісти» ж взагалі розкололися.

По мірі актуалізації питання щодо зовнішньополітичного курсу країни між угрупованнями прибічників Н. Генадієва і Д. Петкова почала посилюватися конфронтація. Суперники наперобій називали себе справжніми послідовниками С. Стамболова, зазначаючи при цьому, що саме їхня діяльність відповідає традиціям НЛП. Н. Генадієв, аби виправдати орієнтацію на держави «Сердечної угоди», у своїх публічних виступах посилався на колишнє особисте спілкування із засновником партії. За його свідченням, С. Стамболов завжди був переконаний: єдиною великою державою, здатною підтримати Софію в її прагненні приєднати Македонію, була представниця Антант – Росія⁶⁷. У відповідь прихильники Д. Петкова стверджували: «Розрив дипломатичних відносин між країнами у 1886 р. стався через небажання Санкт-Петербурга сприяти реалізації болгарської національної програми. З того часу ставлення імперії до балканської держави не змінилося»⁶⁸.

Згодом під тиском уряду «генадієвісти» призупинили проросійську агітацію, згорнувши видавництво газети «Воля», а в жовтні 1915 р., вже після оголошення мобілізації, їхнього лідера було заарештовано за причетність до «деклозієрової афери»*. «Петковісти» ж, завдяки своєму представництву в уряді та запровадженій цензурі, продовжували діяльність від імені НЛП. У публікаціях «Нов век» вони й надалі викривали нав'язливий вплив Росії на Балканах, підкреслюючи при цьому той факт, що імперія завжди намагалася перетворити Болгарію на залежну від себе країну⁶⁹.

Таким чином, упродовж 1895–1915 рр. відгомін перебування при владі С. Стамболова не лише відчувався у російсько-болгарських відносинах, а й здійснював вплив на формування двосторонніх взаємин та навіть визначав їх вектор. Після відновлення 1896 р. дипломатичних відносин Санкт-Петербург вже не вбачав у Софії найбільш прийнятний і надійний союзника в Південно-Східній Європі, здатного стати на заваді розширенню провідної ролі Австро-Угорщини на Балканах. Відповідно і в уявленні частини болгарського істеблішменту й пересічних громадян з часів прем'єрства засновника НЛП міцно закріпився негативний образ Росії як імперії, котра негативно ставилася до об'єднання всього болгарського народу під дахом однієї держави.

Незважаючи на вищесказане, протягом зазначеного періоду «стамболовісти» намагалися позбутися надто вже незручного для себе реноме русофобської політичної сили, що заважало розширенню власних електоральних можливостей. Разом з тим вони намагалися слідувати своїм ідеологічним принципам, котрі сформувалися за часів прем'єрства С. Стамболова, коли між Болгарією і Росією дипломатичні відносини були розірвані. НЛП взяла на озброєння прагматичний погляд на міжнародні відносини: не ідеалізувала жодну з тогочасних великих держав та водночас прихильно ставилася до дружби із впливовим Санкт-Петербургом. Такого курсу партія дотримувалася в 1895–1913 рр., однак після пережитої національної катастрофи 1913 р., напередодні вступу країни у Першу світову війну, відбулися кардинальні зміни у настроях і переконаннях деякого із «стамболовістів». Напружене передвоєнне становище, в умовах якого Софії необхідно було визначитися, воюватиме вона разом з Росією чи проти неї, розвело колишніх однопартійців по різні сторони барикад. Втім, що характерно, і прибічники, і противники орієнтації Болгарії на Антанту, наводячи аргументи на користь власної позиції, посілалися на «великого С. Стамболова», намагаючись спрогнозувати, як саме вчинив би він у подібній ситуації. Використовуючи спадщину свого ідейного натхненника, члени НЛП намагалися обґрунтувати власну позицію і водночас дискредитувати опонентів. Заради досягнення вказаних цілей вони йшли навіть на фальсифікації й тенденційне трактування ідей і практик Стамболова. Отже, досліджуване нами явище стало важливим фактором внутрішньополітичної боротьби в країні.

* Фінансова оборудка у сфері закупівель зерна по завищеній ціні. Її фігурантами стали французький торговий агент Ф. де Клозієр та підкуплені ним впливові болгарські політики і фінансисти. Афери, як комерційний важіль впливу, було здійснено за ініціативи правлячих кіл Великої Британії і Франції з метою залучення Болгарії на свій бік у Першій світовій війні.

- ¹ *Pantev A.* England, Deutschland und bulgarische Frage (August 1887 – Marz 1890) // Българско-германски отношения и връзки. Т. 1. София: Изд-во на БАН, 1972. С. 118–137.
- ² *Jelavich C.* Russo-Bulgarian relations, 1892-1896 with particular reference to the problem of the Bulgarian succession // The Journal of Modern History. Chicago, 1952. Vol. XXIV. № 4, December. P. 333-367.
- ³ *Мартиненко А.* Руско-български връзки по време на разрива на дипломатическите отношения (1886–1896) // Исторически преглед. 1970. № 3. С. 58–64.
- ⁴ *Косик В. И.* Время разрыва. Политика России в болгарском вопросе 1886–1894 гг. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1993. 98 с.
- ⁵ *Миколенко Д. В.* Про доцільність застосування термінів «русофіли» та «русофоби» при характеристиці зовнішньополітичної орієнтації правотристських партій Болгарії кінця XIX – початку XX ст. // Вісник Харківського національного університету. 2007. № 762: Сер. «Історія». С. 165–175.
- ⁶ *Hall R.* Bulgaria's Road to the First World War. Lansing: The University Press of Michigan, 1996. 374 p.
- ⁷ *Николова В.* Русофилство и русофобство в България (краят на XIX – 1912) // Славянската взаимност – минало и съвременност. Славянски летописи. Т. 1. София, 1994. С. 145–147.
- ⁸ *Гърдев Б.* Патриотът срещу русофила. URL: <http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/.../vdrumev.htm> (дата звернення: 03. 05. 2015).
- ⁹ Научен архив на Българската академия на науките. Ф. 44-к «М. Маджаров». Оп. 1. А.е. 183. Л. 1–4.
- ¹⁰ Дневници (стенографически) на VIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1896. С. 141.
- ¹¹ Свобода. 1897. 19 декември.
- ¹² *Генадиев Н.* Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София, 1925. С. 17.
- ¹³ Свобода. 1897. 4 май.
- ¹⁴ Нов век. 1899. 6 март.
- ¹⁵ Свобода. 1899. 12 февруари; Нов век. 1899. 12 март.
- ¹⁶ *Мартиненко А.* Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг. К.: Изд-во Киевского университета, 1967. С. 229.
- ¹⁷ *Епанчин Н.* В Болгарии осенью 1899 года. Санкт-Петербург: Тип. Штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1900. С. 198.
- ¹⁸ *Ольденбург С.* Царствование Николая II. Москва: Астрель, 2008. С. 116.
- ¹⁹ *Тодорова Ц.* Дипломатическа история на външните заеми на България: 1888–1912. София: Наука и изкуство, 1971. С. 240.
- ²⁰ *Мартиненко А.* Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг. К.: Изд-во Киевского университета, 1967. С. 231.
- ²¹ Нов век. 1900. 26 октомври.
- ²² Нов век. 1901. 11 ноември.
- ²³ *Спасов Л., Павлов П.* Кратка история на България. Кърджали: ИК Родопи-Кърджали, 2005. С. 201.
- ²⁴ Нов век. 1902. 29 март.
- ²⁵ *Цураков А.* Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атентатите в България. София: Труд, 2008. С. 81–82.
- ²⁶ Нов век. 1903. 18 април, 20 април.
- ²⁷ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. С. 321.
- ²⁸ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. С. 320.
- ²⁹ *Петрова С. Р.* Из моите спомени. София: Акация, 1922. С. 50–51.
- ³⁰ Архив внешней политики Российской империи. Ф. 137 «Отчёты МИД России». Оп. 475. Д. 134. Л. 27.
- ³¹ Нов век. 1904. 1 февруари.
- ³² Нов век. 1904. 4 февруари.
- ³³ *Мартиненко А. К.* Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905–1907 гг. К.: Вища школа, 1974. С. 50.
- ³⁴ *Попов Ж.* Българо-руските военно-политически връзки през време на Руско-японската война 1904–1905 г. // Военноисторически сборник. 1983. № 1. С. 177.
- ³⁵ Нов век. 1905. 25 август.
- ³⁶ *Попов Р.* Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903-1908. София: Изд-во на БАН, 1974. С. 71.
- ³⁷ Български исторически архив при Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Ф. 13 „Димитър Станчов“. Оп. 1. А.е. 24. Л. 122.
- ³⁸ *Генадиев Н.* Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София, 1925. С. 17.

- ³⁹ Български исторически архив при Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Ф. 13 „Д-р Димитър Станчов“. Оп. 1. А.е. 15. Л. 26–27.
- ⁴⁰ *Попов Р.* За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. // Военноисторически сборник. 1970. № 2. С. 57.
- ⁴¹ Нов век. 1907. 27 август, 12 септември.
- ⁴² Централен държавен архив на Република България. Ф. 3 к „Монархически институт“. Оп. 8. А.е. 12. Л. 8–32.
- ⁴³ Нов век. 1908. 9 април, 22 април.
- ⁴⁴ Български исторически архив при Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Ф. 13 „Димитър Станчов“. Оп. 1. А.е. 37. Л. 38.
- ⁴⁵ Нов век. 1908. 7 ноември.
- ⁴⁶ 6 септември. 1908. 26 юли.
- ⁴⁷ *Тодорова Ц., Вачков Д., Иванов М.* История на външния държавен дълг на България, 1878–1990 г. В 3 ч. София: Българска народна банка, 2009. С. 125.
- ⁴⁸ Нов век. 1909. 9 февруари.
- ⁴⁹ Нов век. 1909. 20 март.
- ⁵⁰ Нов век. 1910. 3 февруари, 15 февруари.
- ⁵¹ *Пантев А., Попов Р., Шарова К., Стателова Е., Тодорова Ц.* Външната политика на България и опозиционните партии (1900–1914) // Известия на Института за история. София, 1974. Т. 23. С. 124.
- ⁵² Нов век. 1910. 3 февруари, 9 февруари, 15 февруари.
- ⁵³ Централен държавен архив на Република България. Ф. 122 к „Д. Кьорчев“. Оп. 1. А.е. 7. Л. 16.
- ⁵⁴ *Стателова Е.* Политика, партии, печат на българската буржоазия 1909–1912. София: Наука и изкуство, 1973. С. 87.
- ⁵⁵ Там само. С. 102.
- ⁵⁶ *Търновската конституция: Документи и факти* / Тех. ред.: М. Драганова. София: ФТП, 1996. С. 4.
- ⁵⁷ История дипломатии. Т. II: Дипломатия в новое время, 1871–1914 / Под ред. А. А. Громыко, И. Н. Земскова, В. А. Зорина, В. С. Семёнова, С. Д. Сказкина, В. М. Хвостова. Москва: Госполитиздат, 1963. С. 739–740.
- ⁵⁸ *Hall R.* Bulgaria's Road to the First World War. Lansing: The University Press of Michigan, 1996. P. 351.
- ⁵⁹ Воля. 1913. 14 юни.
- ⁶⁰ Воля. 1913. 16 октомври.
- ⁶¹ *Пантев А., Попов Р., Шарова К., Стателова Е., Тодорова Ц.* Външната политика на България и опозиционните партии 1900–1914 // Известия на Института за история. София, 1974. Т. 23. С. 141.
- ⁶² Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1914. С. 278.
- ⁶³ Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1914. С. 279.
- ⁶⁴ *Кермекчиев А.* Генадиев пред съда на народно-либералите. София, 1915. 34 с.
- ⁶⁵ *Генадиев Н.* Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 година. София: Елисей Петков, 1929. С. 53.
- ⁶⁶ Български исторически архив при Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Ф. 15 „Д-р Стоян Данев“. Оп. 1. А.е. 186. Л. 3.
- ⁶⁷ *Генадиев Н.* Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София, 1925. С. 17.
- ⁶⁸ Нов век. 1915. 14 юни.
- ⁶⁹ Нов век. 1915. 14 октомври.